

5. Едиге. Өтенияз жыраў варианты. ӨЗИА Қарақалпақстан бөлими қитапханасының қолжазбалар фонды. Р-13, инв №27594.
6. Ер Едиге. Қазақтың батырлық эпосы. -Алматы: «Раўан», 1992, 19-б.
7. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. -Л.: «Наука» Л.О., 1974, -С. 377.
8. Ибн Арабшох. Амир Темур тарийхы. -Т.: «Меҳнат», 1992, 163-б.
9. Ибн Арабшах. Силтеме исленген мийнети. 161-162-б.
10. Қоңыратбаев Ә. Тюркология және эпос. – Алматы: «Ғылым», 1987. 72-б.
11. Мәмбетов К. Ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебияты. -Нөкис.: «Билим», 1992, 171-234-б.
12. Ұәлийханов Ш. . Сочинения. -Зап. РГО, т. XXIX. - СПб, 1904, 226-б.
13. Эдиге. –Махачкала: 1991, 7-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада «Едиге» достони мисолида қарақалпақ эпосларининг чет эл олимлари томонидан ўрганилган асосий илмий аспектлари кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, ушбу солиштирма-типологияк тадқиқотларнинг қорқалпоқ эпосларининг чет элларда ўрганилиш тарихида тутқан ўрни ишончли илмий-назарий фактлар асосида белгилаб бериледи.

РЕЗЮМЕ

В статье проводится подробный анализ основных научных аспектов каракалпакского эпоса, изучаемых зарубежными учеными на примере эпоса «Едиге». Также на основе достоверных научно-теоретических фактов будет определена роль данных сравнительно-типологических исследований в истории изучения каракалпакского эпоса за рубежом.

SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the main scientific aspects of the Karakalpak epics studied by foreign scholars on the example of the epic "Edige". Also, the role of these comparative-typological studies in the history of study of Karakalpak epics abroad will be determined on the basis of reliable scientific and theoretical facts.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ СЫРТ ЕЛЛЕРДЕ ҮЙРЕНИЛИҮИДЕ ХАЛЫҚ АРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯЛАРДЫҢ ТУТҚАН ОРНЫ

Г.К.Алламбергенова – еркин излениўши

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қарақалпақ эпослари, чет ел олимлари, ўрганишнинг ва тадқиқотнинг асосий илмий аспектлари: достонлар генезиси, жанрий хусусиятлари, поэтика, сюжет мотивлари ва қатламлари, қахрамон образ ива тарихий ҳақиқат, миллий хусусиятлар.

Ключевые слова: каракалпакский эпос, зарубежные ученые, основные научные аспекты изучения и исследования: генезис эпоса, жанровые особенности, поэтика, сюжетные мотивы и пласты, героический образ и историческая действительность, национальные особенности.

Key words: karakalpak epics, foreign scholars, main scientific aspects of study and research: genesis of epics, genre features, poetics, plot motives and layers, heroic image and historical reality, national features.

XX әсирдиң 80-жыллары, анығырағы 80-жыллардың екінши ярымы менен Ғәрезсизликтің дәслепки он жыллығында қарақалпақ эпосларын сырт ел халықлары тиллерине аўдарып, бастырып шығартыў хәм изертлеў ислери сырт ел алымлары тәрәпинен айрықша бир қызығыўшылық пенен қолға алынғанлығын хәм системалы рәўиште даўам еттирилип раўажландырылғанлығын көремиз. Буган, бириншиден, сырт елдерде бул бағдарда бурыннан исленип киятырған жумыслардың бай тәжірийбеси, қәлиплескен илимий-теориялық базалары менен дәстүрлериниң жеткиликли дәрежеде өсип жетилискенлиги себепши болса, екіншиден, бурынғы СССР деп аталмыш үлкен держава аймағында өткен әсирдиң 80-жылларының екінши ярымынан баслап демократиялық жөнелислердиң тез пәт пенен раўажланып, пүткил дүнья менен экономикалық, руўхый-мәдени байланыслар есиклериниң ашыла баслаўы, яғнай айтқанда ғәрезсизлик шамалларының есе баслаўы, ақыр-аяғында усы мәмлекет аймағындағы миллий республикалардың, соның ишинде Өзбекстан Республикасының да бириншилерден болып өз Ғәрезсизлигине ерисиўи, оның курамында Қарақалпақстан Республикасының да Суверен мәмлекет болып жәрияланыўы усы қызығыўшылықты оятыўға себепши болған тийкаргы факторлардан есапланады. Нәтийжеде Өзбекстан Республикасы, соның ишинде Қарақалпақстан да дүньяның көплеген мәмлекетлери менен сиясий-дипломатиялық байланыслар орнатып, саўда, экономикалық тараўлар менен бир қатарда руўхый салаларда да мәдени-дослық қатнасықлар жасай баслады. Соның ишинде шет тиллерин үйрениў, сол арқалы дүнья халықлары дүрданаларын өзбек, қарақалпақ тиллерине аўдарып,

бастырып шығарыў, өз гезегинде ана тилимизде дөреген халықлық фольклор дөретпелери менен жазба әдебий мийрасларымызды шет тиллерине аўдарып, бастырып шығарыў, оларды үгит нәсиятлаў, изертлеў усаған ийгиликли ислер Өзбекстан Республикасында мәмлекетлик сиясат дәрежесине көтерилди. Өзбекстан хәм Қарақалпақстан Республикасы алымлары менен сырт елли алымлар арасында мәдени-дослық байланыслар ушын кең есик ашылды: бир қатар белгили шет ел алымлары Өзбекстанның ең ири оқыў орынлары менен илимий мекемелери хәм мәдени орайларында өз тәжірийбелеринен сабақлар берсе, өз гезегинде Өзбекстанлы алымлар да шет елдердеги усындай орынларда болып, өз билим-тәжірийбелери үйретиў менен бирге, өзлери де үлкен маманлық шеберликлерин жетилистирип қайтты. Әсиресе, шет елдерде хәм Өзбекстанда тез-тез болып туратуғын халықаралық илимий-теориялық конференциялар усындай илимий, әдебий-мәдени дослық байланыслардың беккемлениўине, соның ишинде миллий мәдениатымыздың, фольклорымыз хәм әдебиятымыз үлгилериниң шет елдерде үйренилиўине, үгит-нәсиятланыўына, изертлениўине үлкен мүмкиншиликлер жаратып берген әхмийетли факторлардан болды. Бул бағдарда биз биринши гезекте 1997-жылдың 10-12-сентябр күнлеринде Қарақалпақстан мәдениаты тарийхында XX әсирдиң соңғы он жыллықлары ишинде болып көрилмеген халықаралық әхмийеттеги үлкен унамлы тарийхий ўақыя сыпатында Нөкис қаласында өткерилген «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорының изертлениў мәселелери» деген атамада халықаралық илимий-теориялық конференцияны атап отиўимиз керек [4:56].

Конференция Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси менен Өзбекстан Илимлер Академиясы, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының Қарақалпақстан бөлими, усы бөлимге қараслы Н.Дәўқараев атындағы Тил-әдебият (хәзирги Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў) институты тәрәпинен шөлкемлестирилди.

Конференцияда «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлардың фольклоры, тил илими және де тарийх, дин, мәденият мәселелери бойынша 70 тен аслам баянат тыңланды хәм талқыланды.

Пленарлық хәм секциялық мәжилислерде оқылған және де талқыланған баянатлардың ишинде жүдә дыққатқа ылайықлы болғанлары академик С.К.Камаловтың, профессор С.Бахадырованың, филология илимлериниң докторы К.Алламбергеновтың, профессор А.Пахратдиновтың, профессор Х.Фиданның, профессор Т.Мирзаевтың, профессор Гюлли Елоглуниң, профессор Исмаил Бозкурттың, профессор Мустафа Гокчекуғлының, профессор Фикрет Туркменниң, профессор Яшар Кайя Калафаттың, Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясының хабаршы-ағзасы Х.Хамидовтың, филология илимлериниң кандидаты Ш.Абдинәзимовтың, тарийх илимлериниң докторы Б.Қошановтың, профессор М.Мәмбетуллаевлердиң баянатлары болды.

Мине, көрип отырғанымыздай, сырт ел илимпазларының Ғарезсизлик жылларында қарақалпақ эпосларын, соның ишинде айрықша қарақалпақ халық дәстаны «Қырық қыз»ға массалық қызығушылығы усы конференциядан басланды десек те болады. Конференция тезислери топламының кириспесиндеги «Илимпазлар «Қырық қыз» ҳаққында» темасы менен берилген С.П.Толстов, Луи Арагон, А.Климович сыяқлы сырт ел алымлары менен жазыўшыларының терме пикирлерим [4:3-5], сондай-ақ усы конференцияның пленарлық хәм секциялық мәжилислеринде сырт ел алымлары тәрәпинен жасалынған «Добруджа фольклорында заманлық» (Мехмет Али Екрем – Бухарест), «Ноғай фольклорында батырлар» (Иллия Махмет Али-Бухарест), «Түрк халықлары дәстанарында Алп типі саўаш аты (Али Аббас Шинар-Муғла), «Кипр түрклери дәстанларында англичан колониялық қарсы ҳәрекеттиң сүўретлениўи» (Исмаил Бозкурт – Лефкоша), «Кипристың өмирбаянлық эпослары хәм олардың түрк дәстанларыны менен уасалық белгилери» (Мустафа Гокше улы - Лефкоша), «Тарийхқа нур беретугын түрк дәстанлары» (Ирфан Улвер Насратдин улы-Анкара) баянатлар менен тезислер [4:12,13,14,19,20,89] бириншиден, дәстанның генезисин, жанрлық өзгешеликлерин, тарийхий тийкарларын, идеялық-көркемлик қунлылықларын белгилеп беріўде үлкен илимий-теориялық тийкарлар қунли пикирлер болыў менен бирге, бул дәстанның басқа түркий халықларда аналогы жоқ бирден бир миллий қарақалпақ халық дәстаны екенлигин белгилеп беріўде мәлим дәрежедеги бийбаха әхмийеттеги илимий дәреклер болып хызмет етти.

Усы орында бул конференцияда лингвистикалық аспектке, анығырағы эпосларын үйрениў, оны басқа сырт ел халықлары тиллерине аўдарыў мәселеси бойынша жасалынған В.М.Никифировтың «Роль ключевых слов фольклора в освещении истории государственности тюрских народов» [4:55], Д.У.Сейтованың «Особенности перевода фольклорных произведений тюрко язычных народов на английский язык» атамасындағы баянатлардың да илимий әхмийети үлкен болғанлығын атап өтиў орынлы. Бул баянатлар, бириншиден, эпосларды лингвистикалық

көзқарастан үйрениўдин әхмийети үлкен екенлигинен дәрек берип турса, екіншиден, эпосларды сырт елдерде үйрениўши, үгит-нәсиятлаўшы, аўдармалап өз халықларына таратыўшы алымлар менен аўдармашы жазыўшыларға методикалық нұсқаў беретугын әхмийетли қолланба хызметин де атқарды. Улыўма, бул конференция сырт ел алымлары менен жазыўшы-шайырларына «Қырық қыз» дәстанын буннан былайда үйрениў, үгит-нәсиятлаў, аўдармалап хәм изертлеў жумыслары бойынша кең мүмкиншиликлер жаратып берди. Буның айқын мысалы сыпатында биз усы конференциядан кейинги дәўирлер ишинде дәстан бойынша сырт ел илимпазлары тәрәпинен жәрияланған. М.С.Бийсенованың (Қазақстан) [1:80-85], Н.Мамедовтың (Азербайжан) [5:32-34], Ш.Н.Мамедованың (Азербайжан) [6:34-35] макалалары, баянатлары менен «Қырық қыз» дәстанының түрк тилинде аўдармаланып басылыўын (Түркия) [2], сондай-ақ, 2021-жылы Қарақалпақ миллий орайы менен Қазақстан Республикасы «Жыр» орталығы бирликте шөлкемлестирген «Қырық қыз» - Қарақалпақ халқының уллы эпосы» (Нурсултан) [3] атамасындағы Халықаралық илимий конференцияны хәм азербайжан-қарақалпақ фольклоры байланыслары бойынша жақлаған докторлық диссертацияны келтириўимиз мүмкин.

Әлбетте, қызығушылық бар жерде изленис болады. Халық аўызеки дәрәтпелеримиздиң усындай хәр тәрәплеме рәң-бәрәңлиги, өзине тәнлиги, тәжирийбеге бай екенлиги, миллий қахарманларымыздың қайталанбас келбети хәм характери, атқарыўшылардың бийтәкирар қәбилети сырт ел алымларының итибарын тартпастан қалмайды. Мысал ретинде көплеген шет елли илимпазлар халқымыз тарийхы, мәденият хәм фольклорын үйрениў хәм изертлеў тилегин билдиреди. Әзербайжанлы алым Низами Мәмедов (хәзирги фамилиясы Тагисой) қарақалпақ ертеклерин әзербайжан тилине аўдарды. Бул мийнет «Қарақалпақ нағыллары» атамасында 2 том түринде басылып шықты. Ол өз изертлениўиниң жуўмағы сыпатында 2007-жылы «Қарақалпақская литература» атлы мийнетин жәриялады. Китапта қарақалпақлардың ертедеги тарийхы хәм бүгинги турмыс-тиришилиги, Кавказ, Европа халықлары менен байланысы ҳаққында қызықлы дәреклер келтирилген. Хәзирги ўақытта әзербайжанлы тағы бир алым Шәбнем Мәдемова қарақалпақ фольклорының изертлениўи бағдарында докторлық диссертация үстинде жумыс ислементе. Қарақалпақ ертеклерин Европа халықлары тиллерине аўдарыў бойынша норвегиялы илимпаз Руар Льюекшел де излениўлер алып бармақта. Сондай-ақ, жерлесимиз Қуўатбай Өтегеновтың аўдарыўындағы қарақалпақ ертеклери Канада мәмлекетинде англис тилинде басылып шықты хәм дүнья жүзиндеги ертек изертлеўшилерине баспа рекламалары аркалы мәлим етилди.

Германиялы алым Карл Райхл көп жыллардан берли қарақалпақ дәстанларын изертлеў хәм аўдарыў менен шуғылланбақта. Алым ийгиликли иске қарақалпақ жас фольклоршы алымларын тартып, дәслеп бирнеше жыл усы жерде бирге ислести, соңынан Бонн қаласында да болып, текстлерди транскрипциялаў, дурыс аўдарыў мәселесинде жақыннан жәрдем берди. Усы жумыслардың нәтийжеси сыпатында «Едиге» дәстаны Финляндия мәмлекетиниң пайтахты Хельсинки қаласында англис тилинде 2007-жылы басылып шықты. «Қоблан» дәстанының да аўдармасы исленип шығылды. Булардан тысқары, алым «Шәрияр» дәстаны хәм де «Гөрүғлы» дәстанының қарақалпақ версиясы бойынша да изертлеў жумысын жазбақта хәм бул мәселеде конференцияларда баянат иследи. К.Райхлдың қарақалпақ фольклоры үлгилерин аўдарыў хәм изерт-

леу ислерине Нөкисли жас фольклоршы алым Амирлан Сейдин Елсүйер улы, шымбайлы Эльмира Зиятдинова хэм Қанлыкөлли Зылыяха Тилеуовалар да қатнасты хэм булардың ишинде соңғы еки жерлесимиз Германияда докторлық диссертацияларын жақлап қайтты.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелерин аударуу хэм изертлеу жұмыслары Түркия мәмлекетинин бир неше министрликтери, илимий орайлары менен жоқары оқыу орайларында жобалы түрде алып барылмақта. Олардың қатарына Түркия мәдениет хэм туризм министрлиги, Түркий дүнья мәдениеті, Халық мәдениеті изертлеулер аўхамы, Анкара, Ғазы, Фират, Эге, Мимар Синан сәниет, Сақария, Муғла, Памыққала университеттери хэм басқа да илимий-мәдениет мекемелер бар. Усының ишинде Теңизли қаласында жайласқан Памыққала университети изертлеушілері тәрелінен қарақалпақ фольклоры үлгілері бойынша жигирмаға жақын илимий жұмыслар исленди. Бул илимпазлардан Исмайыл Гөкче-қарақалпақ жумбақлары, Айшегүл Имез хэм Бехийе Кафа қарақалпақ нақыллары, Сезгий Балжы қарақалпақ аңызлары хэм анекдотлары, Себел Долы «Йусуп Зылыяха», Окан Аккая «Жәхәнша», Осман Аталай «Ер Зийұар», Әлий Четин «Дәулетиярбек», Ишила Дорғы хэм Әўрен Оздамарлар «Қырық қыз», Шәбнем Дөнмез «Қаншайым хэм Қурбанбек», Умрән Эрдемир хэм Яшар Гәзгел «Едиге», Бәкийе Қарагөз «Алпамыс», Айше Саўран «Қоблан», Фәйиза Тургут «Йусуп-Ахмет», Четин Ялчын «Мәспатша», Арапат, Йыртыжы «Хұрлиха-Хәмре», Суна Акар «Мунлық-Зарлық» дәстанларының вариантлары бойынша аудармалар ислеу менен бирге, бул дөретпелер бойынша илимий жұмысларын жақлады. Ал, қарақалпақ фольклорының жыйналыуы жәрияланыуы хэм изертлениуі бойынша излениу жүргізген Пинар Дөнмез «Қарақалпақ әпсаналары» темасында докторлық диссертациясын жақлап шықты. Оның илимий жұмысында тек әпсаналар емес, мифлер, рәуиятлар, аңызлар, аўызеки гүрринлер хэм басқа да жанрлар қамтылған хэм Түркия түркшесине аударылған.

Қарақалпақ әдебиятын хэм фольклорын нәсиятлаудың басында хэм изертлеу жұмысларына басшылық етиуде Ирфан Насыратдиноғлы, Жәйхун Уйғыр, Яшар Қалафат, Фикрет Түркмен, Ахмет Ташағыл сыяқлы дүньяға белгили алымлар пидайылық пенен хызмет етти. Бул илимпазлардың өзлери де ўақтында қарақалпақ тили хэм әдебиятын, үрп-әдетлерин үгит-нәсиятлау менен шуғылланып, қарақалпақ филологиясы бойынша докторлық диссертацияларын жақлаған. Мәселен, И.Насыратдиноғлы Бердақ шығармаларын, Ж.Уйғыр «Қырық қыз» дәстанын, Я.Қалафат қарақалпақ ырымларын аударған болса, Ф.Түркмен қарақалпақ дәстантаныушылары хәккында мийнетлер жазды хэм энциклопедиялық мағлуматлар ушын қарақалпақлар туўралы материаллар таярлады. Соны да еслетиимиз лазым, соңғы ўақыларда Түркия мәмлекетинде оқып хэм илимий жұмыслар алып барып атырған қарақалпақ жаслары да миллий мәдениетимизды, фольклорымызды дүнья халықларына жақыннан танытыуға өз үлеслерин қоспақта.

Қарақалпақ фольклоры хэм мәдениетин үгит-нәсиятлауда Францияның экс-президенти Жак Ширактың да орны гиреули. Ол дүньяда алдыңғы қатарда туруышы, өзи шөлкемлестирген виртуаль музейине халқымыздың үрп-әдетлерин, аўызеки көркем дөретпелерин сәулендириуши аудио хэм видеоматериалларды жайластырды. Усы жұмыслардың даўамы сыпатында канадалы илимпаз Фредерик Леотар қарақалпақ фольклоры материалларын Канада, Франция, Норвегия мәмлекетлеринде китап, диск

түринде шығарды хэм дүньяның ең абырайлы журналларында өз илимий макалаларын жәриялауға миясар болды. Қарақалпақ фольклоршы алымлары Ф.Леотар менен бирге ислесиу дәуиринде тек Кубла Арал бойы халықларының ғана фольклор үлгілерин емес, ал, Бухара, Түркстан қарақалпақларының да аўызеки дөретпелерин, салт-дәстүр түрлерин сәулендириуши дәректерди жазып алды хэм оларды Орайлық Азияны изертлеу бойынша Француз институты (IFEAR), Францияның мәмлекетимиздеги елшиханасы, Париж мәдениет орайы, Канаданың Альберта университети, ЮНЕСКО шөлкемининң ўәкилханаларына хэм басқа да усы бағдардағы мекемелерге қолжазба халында, аудио-видео материаллар түринде тапсырды.

Улыўма, Ф. Леотардың бул ислери қарақалпақ эпосларына байланыссы музыка фольклорын узақ сырт еллерге таныстырыуды үлкен табыссы қәдемлерден болды.

Бул бағдарда 2003-жылы Нөкисте өткерилген «Түркий тиллес халықлар фольклорында халық көркем өнери» атамасында өткерилген халықаралық конференция да айрықша хызмет атқарған факторлардан болғанлығын атап өтиу орынлы. Айрықша Германиялы алым, Бонн университети профессоры Карл Райхлдың «Едиге» хэм басқа да қарақалпақ халық дәстанларының өзгешеликтери хәккында жасаған баянаты илимий жәмийетшиликте үлкен қызығыўшылықлар оятты.

Карл Райхлдың қарақалпақ эпосларын сырт еллерге таныстырыу да буннан да басқа хызметтери көп хэм орны гиреули, әлбетте, бул мәселе өз алдына сөз етиуди талап етеди.

Улыўма, бул илимий –теориялық конференцияларда жасалған баянатлар, менен шығып сөйлеулерде ортаға тасланған пикирлер сырт ел алымларына қарақалпақ дәстанының, жыраушылық өнеринин сағалары жүдә ерте дәуирлерге барып ушласатуғынлығы, оның рәңбәрең түр хэм мазмунларға ийе екенликтери менен бирге, қарақалпақ халқының әййемнен эстетикалық талғамы жоқары дәрежеде раўажланған мәдениетли, билимли халық екенлигине және бир мәртебе үлкен исенимлер пайда етти.

Усы орында және бир айта кететуғын факт кейинги он жыл даўамында түркий дүнья халықларына өз мәмлекетин «Мәдиярстан» атамасы менен таныстырып киятырған мажарстанлы ямаса венгриялы изертлеушілер де қарақалпақ халқының мәдениеті хэм фольклоры менен қызықсына баслады. Усы мақсетте Венгрия мәдениет министрлигининң ўәкиллери, илимпазлар үлкемизге келип, қарақалпақ атқарушыларының өнерлери менен танысты хэм миллий фольклорымыздағы соңғы жаңалықларды пүткил Европаға таныстырды. 2012-жылы Мәдиярстан мәмлекетинде өткен Туран қуралтайына қарақалпақ делегациясын да шақырды хэм бизин фольклорлық материалларымызды бағдарламаға енгизди. Сол жерде жас талант ийелери Саламат Аяпов «Алпамыс» «Едиге» дәстанларын жырлаған болса, Зәмийра Әлиева «Қырық қыз» дәстанынан Гүлайым образын сахнада көрсетти. Ең баслысы, халқымыздың өзлиги, мәдениеті хэм бай фольклоры менен қызығыўшылар қарақалпақ тилин үйрениуға айрықша инта билдирип, жәрдем бериулер соралды. Сол тийкарда Мәдиярстанға қарақалпақ тилиндеги сабақлық, әдебиет хэм басылымларды жеткизип берилди хэм айырым материаллардың электрон вариантлары усынылды. Нәтийжеде, бир неше жылдан берли Венгрияның ең белгили Сегед университетинде қарақалпақ тили курсы оқытылмақта. Усы илимий дәрғайлар эпосларды аударуу, изертлеу ислери менен де шуғылланбақта.

Соны да айтпақшымыз, тек усы көрсетилген орынларда ғана емес, соңғы ўақытларда кореялы,

япониялы, ираклы, кипрлы, швециялы изертлеушілер де каракалпак фольклорын изертлеу, халық тарихын үйреніуге кең кеуіл аудармақта.

Жуўмақлап айтқанда, сырт ел алымларының каракалпак фольклорына, соның ишінде эпосларына болған интенсив рәуиштегі бул қызығыушылықлары өз

гезегінде каракалпак халқының бай қәдириятларға ийе екенлигиниң, соның дүньяда тән алынғанлығының хәм тарихының мың-мың жыллықларға ушласатуғынлығының, миллет руўхының мәңги жасайтуғынлығы, улығлана беретуғынлығының нышаны.

Әдебиятлар

1. Бийсенова М.С «Қырық қыз» дәстаны-каракалпак халқының төл туўындысы. // «Туркология», –Түркстан: №3 (53).
2. Karakalpak Destanlari. KIRK KIZ DESTANI. Hazirlayan Doc.Dr Ceyhun Vedat Vycur. – Ankara: 2007.
3. «Қырық қыз» - Каракалпак халқының қахарманлық дәстаны» тақырыбындағы халықаралық онлайн конференция бағдарламасы. – Нұрсұлтан: 2021.
4. «Қырық қыз» хәм түркий тиллес халықлар фольклорының изертлениу мәселелери» деген атамада халықаралық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: «Қаракалпақстан», 1997.
5. Мамедов Н. Некоторые замечания о переводах дастана «Қырық қыз» на другие языки. / «Халық аўызеки дөре-тиўшилиги миллий хәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар системасында» халықаралық илимий конференция материаллары. 26-27-ноябрь 2015-жыл. –Нөкис: «Илим», 2015. 32-34-б.
6. Мамедова Ш.Н. Роль К.Максотова в изучении проблем каракалпакский фольклористики. / «Халық аўызеки дөре-тиўшилиги миллий хәм улыўма инсаныйлық қәдириятлар системасында» халықаралық илимий конференция материаллары. 34-35-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада чет эл олимларининг 1997-2005-йилларда қаракалпак эпосларини ўрганиш бўйича Нукуста ўтказилган халқаро конференциялардаги илмий баёлотлари кенг таҳлил қилинади. Шунингдек, ушбу илмий назарий конференциялар қаракалпак эпосларини чет элларда тарғиб қилишда катта амалий аҳамияти ҳақида ишончли хулосалар қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье представлен подробный анализ научных выступлений зарубежных ученых на международных конференциях по изучению каракалпакского эпоса в Нукусе в 1997-2005 гг. Также на этих научно-теоретических конференциях делаются убедительные выводы о большом практическом значении популяризации каракалпакских эпосов за рубежом.

SUMMARY

The article provides a detailed analysis of the scientific statements of foreign scholars at the international conferences on the study of Karakalpak epics in Nukus in 1997-2005. Also, these scientific theoretical conferences draw convincing conclusions about the great practical importance of promoting Karakalpak epics abroad.

ҚАДИМГИ ТҮРКИЙ ХАЛҚЛАР МИФО-ЭПИК ТАСАВВУРЛАРИДА ҲИМОЯ ТОТЕМЛАРИ ТАВСИФИ

*Э.Алимкулов – таянч докторант
Ўзбекистон халқаро Ислом академияси*

Таянч сўзлар: маданият, тотемистик, диний эътикод, ислом дини, қадимий эътикодий рамзлар.

Ключевые слова: культура, тотемистический, религиозное верование, исламская религия, древние религиозные символы.

Key words: culture, totemistic, religious belief, Islamic religion, ancient religious symbols.

Асрлар оша Марказий Осиёда кўчманчи-дашт маданияти асосида яшаб келган туркий халқлар турмушида ҳайвон ва қушларнинг ўрни бекиёс бўлган. Одатда кўчманчи жамиятлар ўз ҳаёт табиати туфайли меъморчиликда эмас, кўпроқ қўл ҳунармандчилиги соҳаларида турли кўринишдаги санъат асарлари яратилган. Кигиз, зардўзлик, ҳунармандчилик, чоравачилик ва тўқимачилик намуналари Марказий Осиё халқлари маданиятининг ўзига хос маҳсулотларидан ҳисобланади. Бу халқлар ҳаётида тотемистик кўринишдаги диний эътиқодлар мустаҳкам ўрин эгаллаб, уларнинг тасаввурларида бу тотемлар “ҳимоячи” ёки “қўриқловчи” вазифасини бажарган.

Тадқиқот жараёнида таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, турли тотем-ҳайвонлар муайян юлдузлар ва сайёралар туркумлари билан боғланган ва натижада ҳар бир муҳитнинг ўзига хос рамзи ҳосил бўлган. Бунга Авестодаги Сенмурв қушини мисол тариқасида келтириш мумкин. Ҳиндуйликнинг муқаддас китоби бўлган Ригведада мазкур қуш ерга ҳалоскор Сомани олиб туширгани зикр этилган. Сенмурв қушининг танаси ўзида ҳайвон-қуш-илон шаклида тасвирланиб, бу ер-осмон-сув унсурларининг бирлашган рамзини англатган. Ҳусусан, Сенмурв Самарқанднинг деворий суратларида ит бошли, қуш канотли ва балиқ думи каби тангали этиб тасвирланган. Шу билан бирга, Қашқадарёнинг қадимги Фазли обидасидаги сопол идишда, ҳозирда Киев музейида сақланаётган Самарқанддан топилган Сенмурвнинг

сопол тасвири ҳамда Россия музейларидан бирида яхши ҳолатда сақланган сенмурв рамзи.

Минтақа халқлари орасида Сенмурв рамзини оламнинг яратилиши тотем сифатида Ҳаёт дарахти билан боғлиқ асотирларда учратиш мумкин. Бунга ўрта асрларга оид бўлган Октепа медальон-туморида тасвирланган тинчлик ва фаровонликнинг рамзий маъносини ўзида мужассамлаштирган Сенмурв тасвирини мисол қилиб келтириш мумкин. Тадқиқотчилар ислом дини ривожланган даврлардан бошлаб Сенмурв ўрнини Семурғ эгаллаб, у мевалари ғарқ пишган дарахт устида ўтирган ҳолатда тасвирланади. Мўғуллар истилосидан сўнг диёримиз Семурғи Шарқдан келтирилган дарахт устидаги Феникс қуши (фын, фын-хуан) билан уйғунлаштирилган.

Тотемнинг ҳимоячи вазифаси турли халқларда қаҳрамонларнинг осмонга катта қуш устида кўтарилиши ҳақидаги афсоналарда ифодаланади. Бу каби рамзлар Авестода Кобус ўз тахтини кўтарган бургутлар ёрдамида самога парвоз этиши, “Шоҳнома”да эса бургутлар устида ўтирган Кайковус парвози, шунингдек, XI-XII асрларга тегишли бўлган Самарқанднинг бронза сандиқчаси ва XV асрга оид Самарқанд миниатюрасида акс эттирилган Золни самога кўтариб кетаётган Семурғ тасвирида намоён бўлади.

В.Шишкин ўз тадқиқотларида, Варахшанинг Шимолий залидаги қисман сақланган суратдаги дарахт тепасида ўтириб, қуш патлари билан ўралган аёл